

İstanbul'u Kaynaklardan Okuyarak Gezmek

Klaus Kreiser. *Istanbul, ein historisch-literarischer Stadtführer* (İstanbul, tarihsel-yazınsal bir şehir kılavuzu). C. H. Beck Yayınevi, Münih 2001, ISBN 3 406 47191-9, 323 sayfa.

Nuran TEZCAN*

Üzerine yüzlerce kitap yayınlanmış olmakla birlikte İstanbul'u görüp bu kentin dünyasını tanımak isteyenler için yüksek düzeyde tanıtma kitapları sanıldığı kadar çok değildir. Bu kenti tanıyabilmek için onun yaşam zenginliğine geniş bir zaman diliminde çok geniş bir açıdan bakabilmek gerekir. Çoğu Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayınlanmış İstanbul kılavuzları şehri belli yönleriyle ele alır. Şehri tüm yönleriyle tanıtmayı amaçlayan yayınlar ise ansiklopedi kapsamındadır; bunlar çok sayıda resim, harita ve plan da içerir. Bir yandan İstanbul'u anlatan birincil, orijinal yazılı kaynakların, öte yandan bu şehir üzerine tarih, coğrafya, sanat tarihi, ekonomi, toplumbilim vb. alanlarda yapılmış ve çeşitli dillerde yayınlanmış bilimsel araştırmaların, belki bir o kadar da İstanbul'u içeren edebiyat ürünlerinin sayısı göz önüne getirilecek olursa, bu şehri bir kitaba sığdırabilmenin imkânsızlığı kendiliğinden ortaya çıkar. İstanbul'u engin bilgi birikimiyle tanıyan tarihçi, türkolog Klaus Kreiser, *İstanbul, Tarihsel-yazınsal Bir Şehir Kılavuzu* adlı kitabında işte bu imkânsızlığın sınırlarını zorlamıştır. Tarihle toplum yaşamının birbirinden soyutlanamazlığı gerçeğinden hareketle şehri bir bütün olarak tanıtmak, İstanbul'a seyahat edecek ya da sadece kitabı okumakla yetinecek olanları, eskiden bugüne getirerek ya da bugünden eskiye götürerek İstanbul sokaklarının tarih ve yaşam dolu dünyasında dolaştırmak istemiştir. Şehri tarihsel ve toplumsal bağlamı içinde anlatan bu kitap, şehrin genel tarihini, geçmişteki ve geçmişten bugüne kalmış fiziksel yapısıyla birleştirerek; toplum yapısını, tarih kaynaklarından ve edebiyattan alınmış kesitlerle bireylerin hayatlarında somutlaştırarak göz önüne serer.

* Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü.

Eser, önsöz, giriş, 22 bölüm ve ekbölümden oluşur. Kreiser'in kılavuzunda Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul tanıtılmış, ağırlık Osmanlı tarih, toplum ve kültür dünyasına verilmiştir. Kitap, Ankara'nın başkent oluşuyla sona erer. 1453-1923 arasındaki 470 yıllık zaman dilimi kronolojik olmayan 22 bölümde ele alınmıştır. Her bölüm, konunun işlendiği bakış açılarına göre değişik sayıda altbölümden oluşur. Bölüm başlıkları şehrin hangi yönden tanıtıldığını, altbölüm başlıkları ise ilgili konunun hangi bağlamda ele alındığını göstermektedir. Bölüm ve altbölüm başlıklarını Türkçeye çevirerek vermenin yararlı olacağını düşünüyorum:

I. Konstantiniye: Şehrin kuruluşu ve fetih efsaneleri: Yeditepe – Osmanlı rivayetlerinde şehrin kuruluş efsanesi – Konstantinopol, Stambul ya da İstanbul ve daha başka adlar – Şairlerin İstanbul'u – Mevsimlerin değişimi: – “O ne mübârek askerdir ki...” – II. Mehmed'in şehri fethedip Ayasofya'da dua edişi – Ayasofya'nın yapılışıyla ilgili rivayetler.

II. Şehir ve ahali: Şehirdeki hane sayısı – Caddeler ve meydanlar – Taşlar ve taşı ustaları – Konaklar ve saraylar – Padişah sarayının yanbaşındaki bir saray: Sokullu Mehmed Paşa konağı – Bir zengin konağının yağmalanışı – II. Abdülhamit zamanında bir İstanbul efendisinin günlük hayatı – Sokak satıcıları – İstanbul köpekleri – At ve araba – Tramvay – Köprüler.

III. . “Canlı olan herşeyi sudan yarattık”¹: Topkapı Sarayı'na su temini – Hamamlar – O biçim hamamlara özgü “adâb” – Çeşmeler – Sakalar.

IV. Kara surları ve Yedikule: Yedikule – Genç Osman – Osmanlı'da yargılamaya ilişkin notlar.

V. Eski şehrin orta yerinde: Divanyolu'nda bir geçitresmi – Yeniçeri kışlaları – Şeyhülislâm ve makamının bulunduğu bina – Süleymaniye'nin gölgesinde masum bir keyif: Boza.

VI. Yeni Saray (Topkapı Sarayı): Surlar ve kapılar – Cellâtçeşmesi ve cellâtlık sanatı – Saray mutfağı – Sultan için yapılmış bir fiske – Hazine: Bir altın hançer, koskoca bir elmas – Mustafa Âli'nin lüks mallar hakkında söyledikleri – Mukaddes Emanetler ve *hurka-i şerif* – İkinci Abdülhamid'in son yolculuğu, Üçüncü Murad'ın incili köşkü – Tarihe yön veren Gülhane.

VII. Atmeydanı, Osmanlı'nın gösteri meydanı: Konstantin'in mezarı – Güçlü bir tılsım – “Yılanın başını kim kopardı?” – İbrahim Paşa'nın yükselişi ve düşüşü – Cirit oyunları

VIII. Alışveriş: “Zanaatkâr Allah'ın dostudur” – İstanbul esnaf loncalarının 1638'deki geçitresmi – Çarşı ve narhlar – Mısır çarşısı.

¹ Kur'an XXI/30.

IX. Camiler, camilere ilişkin akçeli işler, camilere ilişkin hikâyeler, ibadet gelenekleri: Mescidler ve camiler: Arada büyüklüğün ötesinde bir fark var mıydı? – Bir imamın başka bir imamın vekili hakkında şikâyeti – Sinan’ın unutulmuş bir mescidi – Süleymaniye’nin sütunları – Mahmud Paşa: 15. yy.dan bir vezir vakfı – Hafız efendiye ödenen ücret – I. Ahmed Camii – Açık havada ibadet: Bir namazgâh ile onun vâkıfı olan hanım – Vakıf külliyelerinin imaretleri.

X. Doğal âfetler: Allah’ın takdiri ve sultanın himmeti – Depremler – Yangınlar.

XI. Hıristiyanlar ve Yahudiler: Rumlar: Patrikhane bir binadan ötekine – Ermeniler ve Kumkapı – Ermeni cemaatinin bölünmesi – Yahudi ahali – Yahudi kadınlarının itibar kazanışı ve gözden düşüşü – Rum ve Yahudi mezarlıkları – Gayrimüslimlerin uymak zorunda oldukları kıyafet kuralları.

XII. Hicrî tarih ve zaman tayini: Dört kandil – İstanbul’daki İranlıların muharrem ayını – Ramazan ayı – Dikkatlerden kaçan vakit ölçüm aletleri – Saat kuleleri.

XIII. Ziyaretler, türbeler, kabristanlar: Eyüp – Sultan türbeleri – Ölümün coğrafyası – Kanunî Sultan Süleyman – II. Selim: Son pişmanlık – Müslüman mezarlıkları.

XIV. Yüksek tabakaya ve halka özgü mesire yerleri: Sadâbâd: Bir Osmanlı Trianon’u² – Bir yenilik: Halka açık bahçeler

XV. Tekkeler: Dervişlerin kıyafetleri – Kocamustafapaşa – Nur Baba’nın cem ayını.

XVI. Boğaziçi: “Bana burada bir hisar gerek!” – Mehtapta sandal sefaları –Yıl 1876, Abdülaziz’in tahttan indirilişi, bir yıl içinde üç sultan – Çırağan olayı.

XVII. Öğretim kurumları: Kız ve erkek mektepleri – Ömer’in çocukluğu – Falaka – İstanbul panoramasında vakıf sahipleri ve mektepler – Devlet okulları sisteminin doğuşu – Üst derecede islâmî öğretim kuruluşu olarak medrese – Son dönemde bir medrese – Bir Osmanlı *Tycho Brahe*’si³ – Antik Eserler Müzesi.

XVIII. Kitaplar şehri İstanbul: Mevcut defterleri – Saray kütüphaneleri – Matbaalar – Kuran’ın tab olunması caiz midir?

XIX. Askeriye: Baruthaneler – Boğaziçi’nde bir askerî mektep: Kuleli – Yeni karakollar – Tutuklama, işkence ve sürgün

XX. İstanbul eğleniyor: Keyif verici maddeler – Rakının tam kararı – Bütün mahalleyi saran tütün kokusu... – Kahvehaneler – Karagöz – Kanto – Bir ahlâk kurumu olarak tiyatro – II. Abdülhamid’in sarayında konserler, tiyatro temsiller – Âdâp tarihi açısından eklemeler: Umumhane müdavimleri ve umumhaneler.

2 Trianon, Paris’in hemen dışındaki Versay (Versailles) Sarayı parkı’nda bulunan iki kasrın adıdır. Büyüğü (Grand Trianon), 14. Ludwig zamanında 1688’de tamamlanmıştır. Küçüğü (Petit Trianon) ise 1768’de 15. Ludwig zamanında bitmiştir. İkincisi, özellikle Marie-Antoinette’in kalmayı en sevdiği köşk olarak ün kazanmıştır.

3 Tycho Brahe (1546-1601), bilim tarihinde önemli yeri olan Danimarkalı gökbilimci.

XXI. Modernleşme ve toplumsal değişim: Osmanlı parlamentosu – Ahmet Rıza'nın dünya görüşü – Turhan Bey çıldırıyor?⁴

XXII. Mütareke ve direniş: Savaşın yol açtığı sefalet – Mavi-beyaz bayraklarla süslenmiş Beyoğlu – Halide Edip ve Sultanahmet Mitingi – İşgal dönemi.

Ekbölümde (*Anhang*) önce Osmanlı hanedanı kronolojisi (s. 297-298) ve Osmanlı döneminde şehirde vuku bulan önemli olayların kronoloji cetveli (s. 299-301) yer alır. İstanbul üzerine yayınlanmış en önemli eserlerden birkaçının kısa değerlendirilmelerle verildiği bibliyografyayı (s. 302-303) notlar (*Anmerkungen*) izler (s. 304-313). Notlarda, bu kitapta kullanılan ve alıntılanan kaynaklar kısa ve öz açıklamalarla okuyucuya tanıtılmıştır. Resim ve çizim kaynakçasından (s. 314) sonra, bina ve mekân adları (s. 315-321) ile yazar adlarını (s. 322-323) kapsayan dizinler gelir. Yaklaşık 500 bina ve mekânın adı geçer, bunlardan çoğu üzerine bilgi verilmiştir. Yazar adları dizininde kimi eksiklikler olması (örn. Şeyh Galib, Mehmed Emin Yurdakul), kimi adların da alışılmadık biçimde bölünerek yazılması (Hikmet, Nazım; Kadri, Yakup [Karaosmanoğlu] gibi) teknik aksaklıklardan kaynaklanmış olabilir. Kitapta 37 resim ve 14 plan yer almaktadır.

Sadece yukarıda Türkçeye çevrilerek verilen başlıklar bile şehrin ne kadar değişik ve geniş bakış açılarından ele alındığını göstermektedir. Bu bakış açılarıyla bilgi, kurgu ve anlatım yöntemleri birleşerek çok farklı, özgün bir İstanbul kılavuzu ortaya çıkmıştır. Kitabın en önemli özelliği, verilen bilgilerin tarih ve edebiyat kaynaklarıyla birleştirilerek boyutlandırılması, edebiyatın tarihe tanık olarak kullanılmasıdır. Eserinin kurgusunu bilgi, belge ve edebiyat üçleminde oluşturan yazar, kimi zaman bir binayı tanıtarak oradan tarihi bilgiye gider, kimi zaman tarihi bilgiden yola çıkarak bugüne kalmış bir mekânda bu bilgiyi somutlaştırır ve bir edebiyat metnine yansımaları verir. Kimi zaman bir belgeden yola çıkarak tek tek insanların hayatında şehrin günlük yaşamını belirginleştirir. Kimi zaman ayakta kalmış bir mimari eserden geçmişe doğru giderek tarihsel olayların ışığında toplumsal yapıyı tanıtır. Kimi kez şehrin bugünkü panoramasında başkalarının kolay kolay fark edemeyeceği bir mekânda geçmişin izlerini kaynaklardan araştırır, kimi zaman en belli başlı eserlerin ardındaki tarihsel gerçekleri aydınlatır. Kimi zaman bir olaydan, kimi zaman pek küçük bir ayrıntı gibi görünen bir bilgiden Osmanlı-Türk dünyasının gelenek ve göreneklerini, dünyaya

⁴ Turhan Bey, Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun "Turhan Nastı Çıldırdı?" başlıklı hikâyesindeki idealist Tatar gencidir.

bakışını, toplumsal değer yargılarını, olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarını sergiler. Kimi zaman tabuları ortaya koyar, kimi zaman da yanlış bilgileri, önyargıları irdeleyerek düzeltir. Genel bir söyleyişle yazar, şehrin fizik yapısını, tarihini, din, kültür ve dünya görüşünü, değer yargılarını, yaşam tarzını somutlaştırarak sanki şehrin canlı bir maketini kurar. Örneğin “Şehir ve ahalisi” bölümünde yazar, bugün nüfus sayımları arasına düşen yıllardaki tahminî nüfusu ancak artı eksi yüz bin olarak belirlenebilen 10 milyonluk İstanbul şehrinin Osmanlı dönemi yüzyıllarındaki nüfusu hakkında kesin sayılar vermenin mümkün olmadığını söyler. 19. yy.a değin nüfus, sadece vergi toplamak amacıyla yapılmış kayıtlara göre tahmin edilebilmektedir. Bu kayıtlarda kişi başına vergiye (*aiyye*) tabi olan Yahudi ve Hıristiyan azınlıklar hakkındaki sayısal bilgiler kesindir, Müslüman çoğunluk için ise hane sayısı verilmiştir. 1520-1535 yıllarına ait bir deftere göre o dönemdeki nüfus 400 000 olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfusun % 58’i Müslüman, % 32’si Hıristiyan, % 10’u Yahudidir. 17. yy.da yedi, sekiz yüz bin kişi olarak tahmin edilen nüfusuyla İstanbul, Avrupa’nın ve Doğu’nun en büyük şehridir. Anadolu’daki isyanların yolaçtığı içgöç şehrin nüfusunu arttırmaktadır. Anadolu’dan gelenleri isyanlar bastırıldıktan sonra memleketlerine geri göndermek için daha o dönemde girişimler olmuştur. İlk nüfus sayımları 1885 ve 1907 yıllarında yapılmıştır. 19. yy.da İstanbul artık milyonluk bir şehirdir. 1887’de Güneydoğu Avrupa ve Kafkaslar’dan gelen göçlerle ve 1912 Balkan Savaşı sonrası göçleriyle İstanbul’un yaşam olanakları önemli ölçüde zorlanmıştır (s. 34-35). Şehrin ahalisine ilişkin bu bilgiler, azınlıkların oturduğu semtler, onların nüfusu ve meslek dağılımı hakkındaki “Hıristiyanlar ve Yahudiler” başlıklı bölümde (s. 156) ve Boğaziçi’nde oturan müslimlerle gayrimüslimlerin konak, yalı, köşk ve evlerinin anlatıldığı “Boğaziçi – Bana burada bir hisar gerek” başlıklı bölümde (s. 221) verilen bilgi ve değerlendirmelerle genişletilir.

Daha sonra şehrin en önemli eksenini olan Divanyolu’ndan başlayarak yollar ele alınır: “Osmanlılar, şehrin silüetini camileriyle çok belirgin bir biçimde değiştirmiş, buna karşılık ana kuruluş planına pek az müdahalede bulunmuşlardı. Sadece Bizans’ı dışarıya bağlayan anayollardan biri olan *Mese* kısmen genişletilmişti. Bu yol, Topkapı Sarayı’ndan başlayıp Ayasofya üzerinden Edirnekapı’ya uzanıyordu. (...) Osmanlı döneminde bu caddenin en gösterişli kesimi Ayasofya ile Beyazıt Meydanı arasındaki Divanyolu idi. Yola bu ad, sarayda düzenli olarak toplanan devlet kurulu, yani *Divân-ı Hümayûn* üyelerinin törensel geçişlerine sahne olmasından dolayı verilmiştir. (...) 16. yy sonundan başlayarak Divanyolu boyunca cami, medrese, kütüphane ve hamamdan oluşan önemli külliyeler inşa edilmiştir” (s. 36; ayrıca s. 77’de Evliyâ Çelebi’nin kaleminden Divanyolu’ndaki bir resmigeçit nakledilmiştir).

“Beyazıt Meydanı’nda bu yoldan, Yedikule’ye doğru giden ve Bizans zamanından beri kullanılan bir yol ayrılır. Şehir dışına çıkan bu iki büyük cadde Avrupa yakası için

20. yy.a değin yeterli olmuştu. Anadolu yakasında Mezopotamya'ya giden eski kervan yolunun başlangıcı Üsküdar'daydı. Bugün İstanbul'un zengin semtlerinden biri olan Bağdat Caddesi'nin adı, bu kervan yolunun hatırasıdır" (s. 36). Osmanlı döneminin yol anlayışı, 16. yy.dan kalma bir vakfiyede geçen *tarik-i amm* ve *tarik-i hâss* kavramlarının açıklanmasıyla yansıtılarak şehrin yol şebekesi hakkında bilgi verilir. Roma'dan farklı olarak bu şehirde araba kullanmak için yasaklar ve istisna kuralları konmamış olduğunu belirten yazar, eskiden şehirde mevki tayin ve tarifinin bir sorun olduğunu, bunun da sokakların bölünmüş, içiçe girmiş ve resmî bir addan yoksun kalmış olmasından ileri geldiğini söyler. Bu yüzden yer tarifi daha çok camilere, hamamlara, Unkapanı gibi ticarî amaçlı yerlere göre yapılmıştır (s. 37).

"Bugün önemli trafik düğüm noktaları olan Aksaray ve Unkapanı, daha 16. yy.da şehrin en tanınmış nirengi noktalarındandı. Roma döneminden kalma hipodrom (bugünkü Sultan Ahmet Meydanı) dışında şehrin planlanarak oluşturulmuş bir meydanı yoktu" diyen yazar, meydanların eksikliğini belli bir ölçüde iç ve dış cami avlularının giderdiğini söyler. Şehircilik açısından yeni bir düzen sağlamak için 19. yy.da, özellikle Fransız mimarları tarafından hazırlanmış olan projelerin uygulanabilir nitelikte olmadığını, bu alandaki büyük girişimlerin (Atatürk Bulvarı, Sahil Yolu, Tarlabası Bulvarı) ancak Osmanlı döneminden sonra gerçekleştirilebildiğini söyleyerek şehrin fiziksel değişimindeki aşamaları yansıtır (s. 37).

Başlangıçta İstanbul yollarına parke taş döşeyen kaldırımcıların çoğunun Silivri olduğu, sonradan bu mesleği Arnavutların ele geçirdiği anlatılır, böylece *Arnavut kaldırımı* deyimi de açıklanmış olur. 1638 geçitresmi sırasında Arnavut kaldırımcıların geçişi, Evliyâ Çelebi'nin kaleminden yansıtılmıştır. Şehirde kaldırım yapımının yanısıra sokakların temizliğine de önem verildiğini belirten Kreiser, bunu 1576'dan bir kadı fermanyıyla belgelerken aynı zamanda bu fermanın şehrin büyüdüğüne, toprağın değerlendirildiğine ilişkin sonuçlar da çıkarır. 19. yy. ortalarında şehir büyük bir değişim yaşar. Yollar genişletilir, geniş alanları kül eden yangınlar, kimi mahalleleri yenibaştan düzenleme olanağı getirir. Bu değişimden nasibini alan Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında Köprülü külliyesinin bazı kısımları yıkılıp biraz ötede yeniden inşa edilir. Konstantin Sütunu'nun karşısında bulunan eskiden padişah nezdine gönderilen sefirlerin konakladığı Elçi Hân ise kazmaların kurbanı olur (s. 38).

Taşın ve taşçılığın İstanbul'un fizik yapısında önemli yeri vardı. "İstanbul'da taşın iyisi pek az bulunurdu, kötüsü ise pek boldu" cümlesiyle başlayan bölümde şehirde bina yapımında kullanılacak taş ve mermerlerin nereden getirildiği, bunların çeşitleri, kaliteleri, narh defterindeki fiyatları, taş işçilerinin ücretleri, taşçılar ve onların işyerleri üzerine bilgiler verilir. 1582 geçitresmini anlatan *Sûrnâme*'de yer alan taşçı tasvirleri anlatılır. Konuya Evliyâ Çelebi'nin taş ve taşçılar üzerine anlattıklarıyla renk katılır (s. 39). Mermercilik ve mermer işçiliğinin şehrin iş dünyasındaki yeri, mermercilerin

kazancı ve çalışma koşulları, 1760 yılına ait bir kadı fermanından somutlaştırılır. Üsküdar'daki Ayazma Camii inşaatında çalışmış olan mermer ustası Hasan, padişaha müracaat edip bir işyeri açabilmek için izin istemiş, isteği tasvip görmüştür. Taşçılar kethüdasiyla bazı taşçı ustalarının kadı huzurunda Hasan'ın hünerli ve lonca pîrine saygılı bir usta olduğunu ifade etmeleri üzerine mahkemece kendisine işyeri açma izni verilir. Bu örnek, işyeri açma özgürlüğünün bulunmadığı İstanbul'da işyeri açabilmek için ne gibi işlemlerin gerekli olduğunu göstermektedir (s. 40). Müslüman ve gayrimüslim mermerciler arasında rekabetten doğan sorunlar da 1746 tarihli bir belgeden yansıtılmıştır (s. 41).

Şehrin fizik yapısına karakteristik görünüm kazandıran çeşitli binalar, evler, konaklar, saraylar nasıldı? “20. yy. başladığında İstanbul ahalisinin büyük kısmı ahşap evlerde yaşamaktaydı” cümlesiyle başlayan bölümde, Johannes Cramer'den bir alıntıyla, ahşap Türk evinin özellikleri anlatılır. İstanbul'da ahşap evlerden bugüne kalmış olanların koruma altına alınmış olan Süleymaniye ve Zeyrek semtlerinde bulunduğu, Topkapı Sarayı surlarıyla Ayasofya arasındaki Soğukçeşme caddesinde bulunanların ise seksenli yıllarda restore edildiği bildirildikten (s. 41) sonra konaklara geçilir. 19. yy.da yüksek zümre konaklarında Batı süsleme biçimleri hâkimdi. Kayserili Ahmed Paşa'nın 1873 sıralarında inşa edilmiş olup Süleymaniye'de aynı adı taşıyan cadde üzerinde bulunan konağıyla sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa'nın (ölümü 1922) Şişli'deki konağı bunların iyi durumda kalmış, restore edilmiş örneklerindedir. Cumhuriyetin kuruluşundan beri yayınına sürdürmekte olan *Cumhuriyet* gazetesi binasının yanında da İttihat ve Terakki Komitesi merkez binası olarak kullanılmış olan konak bulunur” (s. 41). “Vezirlerin ve başka yüksek devlet adamlarının muazzam konaklarından bugüne kalmış olan hemen hemen yoktur. Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nın kalıntıları önemli bir istisna oluşturur. Bugün yalnızca *Cağaoğlu, Kadırga Sarayı, Alemdar Paşa* gibi semt ve cadde adları bu konakların hatırasını yaşatmaktadır. Konakların padişah sarayı yakınında toplanmış olması doğaldır” (s. 42).

• Konutlar, kişilerin toplumdaki mevkiinin bir sembolüdür. Osmanlı tarih ve edebiyatının önde gelen isimlerinden Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-nefâ'is fi kavâ'idü'l-mecâlis* adlı eserinde devletten ücret alan Osmanlı memurlarını gruplara ayırırken bunların konutlarında – harem dairesi ve müştemilât hariç olmak üzere – kaç oda bulunması gerektiğini de açıklar. En yüksek makamlarda bulunanların (beylerbeyi, şeyhülislâm, kazasker, İstanbul müftüsü, defterdar) beş; yüksek dereceli ümera ve ulemanın üç odaya ihtiyaçları vardır. Bunlar, makam sahibinin görev yapacağı, hizmetkâr ve muhafızlarının bulunacağı mekânlardır. Piramidin tabanını oluşturan askerler ve talebeler için ise tek oda yeterlidir. Âlî, sefere çıkıldığında, çadırlarda konaklanacağı zaman da bu kademelere uyulması gerektiğini yazmış, sadece veziriazâm

için oda ve çadır sayısı bakımından hiçbir kısıtlamanın söz konusu olamayacağını belirtmiştir (s. 42-43).

Bir veziriazam konağının ihtişamı, Kreiser'in "Saray'ın yanında bir saray" diye nitelendirdiği Sokullu Mehmed Paşa'nın yok olup gitmiş konağında gözler önüne serilir. Söz konusu konak, bugün Sultanahmet'teki turist çarşısının ve Mozaik Müzesi girişinin olduğu yerde bulunuyordu. Planı mimarbaşı Sinan tarafından çizilmişti. Sokullu'nun oğlu, konağı 1608'de I. Sultan Ahmed'e satmadan önce tescil işlemi yaptırmıştı. İşte Kreiser'in bir kısmını Almancaya çevirip yayınladığı bu kayıtlar sayesinde Sokullu konağının neredeyse padişah sarayına yaklaşan büyüklüğü ortaya çıkmakta, içinde baltacılar ait odalardan sütanne odasına, arz odasından helvahaneye kadar çeşitli mekânların, köşklerin, çeşmeli ve fiskiyeli havuzların yer aldığı anlaşılmaktadır. Konak, 1609'da Sultan Ahmet camii'nin yapımı başlarken yıktırılmıştır (s. 43-44).

Bu muhteşem konaklardaki değerli eşyaları Kreiser "Bir zengin konağının yağmalanması" başlıklı bölümde Naimâ'dan yaptığı alıntıyla anlatır. İran kökenli ünlü bir musiki üstadı olan Hasan Cân'la başlayıp onun oğlu ünlü tarihçi Hoca Saadetin Efendi ve torunu Şeyhülislâm Ebu Said Mehmed Efendi'ye değin süren 150 yıllık bir yaşam ve kültür birikiminin mekânı olan Fındıklı'daki bu konak, Mayıs 1655'te İbşir Paşa'ya karşı yapılan bir ayaklanma sırasında yağmalanmıştır. Naimâ, yağmacıların konaktan neler götürdüklerini sıralar. Bu arada Şeyhülislâm'ın yalnız kitapları değil, altın yaldızlı, sedef kakmalı kitap dolaplarının kapakları da sökülüp götürülmüştür. Bu anlatılanlarla yalnızca bir konağın eşyaları değil, İstanbul'un yaşamından bir kesit de yansıtılmış olmaktadır (s. 45).

"II. Abdülhamid zamanında bir İstanbul efendisinin günlük hayatı" başlıklı bölümde, Abdülhamid'in hazinc-i hassa nazırlarından birinin oğlu olan Said Efendi'nin günlüğünden ve gelir-gider kayıtlarından yararlanılmıştır. Galatasaray mezunu olan Said Bey, Saray'ın Fransızca tercümanıdır, Meclis-i umûr-ı sıhhiye âzâsıdır, ayrıca iki yüksekokulda Fransızca dersleri vermektedir. Aksaray'da oturan, dört çocuk babası Said Bey, tutumlu bir aile reisidir. Günlüğünden örnek olarak aktarılmış olan, 11-17 Şubat 1902 arasındaki bir haftalık kesit, Said Bey'in günlük masraflarının neler olduğunu, hayatını nasıl biçimlendirdiğini ortaya koyar. Ailenin dört çocuğu vardır, evde arabacı, ahçı, ahçı yamağı, bahçıvan, birkaç hizmetçi ve matmazel (*mürebbiye*) bulunmaktadır. Ailenin aylık geliriyle mutfak, kira, sağlık, giyecek, personel giderleri gösterilerek yaşam düzeyi belirlenir. Tüm İstanbul seçkin sınıfı gibi bu aile de yaz aylarını Boğaziçi'nde ya da Adalar'da geçirmektedir. 17 Kanûnisânî Perşembe'ye ilişkin notlar, Said Bey'in ve eşinin hafta içinde bir günü hangi nasıl geçirdiklerini, ne gibi ilgi alanları olduğunu gösterir. Ertesi güne, yani cumaya ait notlar ise bir hafta sonunu nasıl geçirdiklerini örneklendirir. Tatil gününün bir kısmında aile bir aradadır, kendi arabalarıyla Beyoğlu'na gidip Abdullah Kardeşler'de çocukların fotoğrafını çektirirler, Bonmarşe'ye uğrarlar,

orası oldukça kalabalıktır. Akşamüstü hanım, bir kira arabasıyla Beyoğlu'na, kızı ise bir komşu hanım ve bir hizmetçiyle birlikte Sultan Ahmed'e gider. Said Bey'in programında cuma namazı yoktur. Akşama, hemen hepsinin yüksek mevki sahibi olduğu anlaşılabilir misafirler gelir: Cemal Paşa, Fuad Paşa, Reşad Bey vb. (s. 48).

Said Bey'in günlüğünden aktarılan kesitler, üst tabakanın yaşamını zihinlerde boyutlandırır; ya sıradan insanlar nasıl yaşıyorlardı? İstanbul'un azınlık panoramasında berberlikten kahveciliğe, terzilikten kuyumculuğa, saatçiliğe değin geniş bir meslek yelpazesıyla yer almış olan Ermenilerin çoğu Kumkapı, Samatya ve Hasköy'de otururdu, ama zenginleri Galata'da, Beyoğlu'nda oturmayı tercih ederdi. Sarraf ve kürk tüccarı olan en zenginleri ise Boğaziçi'nde otururdu (s. 163). Said Bey'in günlüğüyle hemen hemen aynı zamana, 1901 yılına rastlayan Hagop [Denizciyan] Mintzurı'nın anıları bir fırıncı çocuğunun belleğinden İstanbul'un günlük yaşamını yansıtır: Ekmek fiyatları, çalışma koşulları, piyasa üzerine değerlendirmeler, Beşiktaş'taki fırın, çarşı, fırında çalışan Arnavut ve Ermeniler, onların giyim kuşamı, Sefer Ağa, fırındaki iş bölümü, fırının gelir ve giderleri, buna göre bir fırıncının kazancı ... Bu anılar yoluyla yalnız Erzincan kökenli bir fırıncı ailesinin oğlu olan Hagop'un gençlik günleri, fırıncıların koşulları, ekmek fiyatları ve ekmek piyasası değil, İstanbul'un günlük yaşamındaki başka gerçekler de yansıtılmış olmaktadır. Bunlardan biri, fırınlarda sadece ekmek yapıldığı, ekmek satışının ise ayrı bir iş olduğudur. O zamanlar ekmek, bugün olduğu gibi bakkallarda satılmazdı, *tablakârlar* tarafından kapıya getirilir, ücreti çetele tutularak haftada, onbeş günde ya da ayda bir toplanırdı. Ortaokul düzeyinde eğitim görmüş olan ve fırının öteki çalışanlarından farklı bir kişiliğe sahip olan Arnavut usta Sefer Ağa, günde 500 ekmek taşıyarak Maçka ve Nişantaşı'nın ekmek gereksinimini karşılamaktadır. Kosovalı Yuvan ve Vangel Ustalar ise İhlamur ve Yenimahalle semtlerine ekmek dağıtırlar. Hagop, fırıncıların masraflarıyla kazançlarını ayrıntılı biçimde dile getirir. Hagopların fırını *tablakârlara* ekmek başına 2 para vermektedir. Zengin ve ünlü bir fırıncı olan Hasan Paşa, ekmek başına 3 para verince Sefer Ağa, Hasan Paşa ile iş görmeye başlar, böylece Hagopların fırını 500 ekmeklik Nişantaşı ve Maçka bölgesini kaybeder, Hagop'un buna pek içerlediği anlaşılıyor. Onun anılarından ayrıca Hasan Paşa'nın ekmek kadar pahalı olan *yağlı simit*'ini, *kandil gülü* ve *ramazan gülü* adlarıyla İstanbul'un ıssız arka sokaklarında bile satılan ünlü çöreklerini öğreniyoruz. Anlaşılabilir, bu ünün Hasan Paşa'ya sağladığı üstünlük, sonunda Hagopların, Beşiktaş'taki fırını bırakıp Rumelihisar'ında bir fırın işletmesine yol açmıştır. Günlük yaşama ilişkin bir başka bilgi, İstanbul'da 1901 ortalarında belediye tarafından bir kilo ekmek için belirlenen fiyatın 1 kuruş olduğudur (s. 49-50).

Divanyolu'ndan arka sokaklara kadar uzanan bu anlatımda, İstanbul'un günlük yaşamına sokak satıcılarının seslerini katmamak kuşkusuz eksiklik olurdu. Gün boyunca zamanın akışını sokaktan geçen bu seslerle algılayan, gönül saatini bu seslerle ayarlayan

İstanbulular, başka ülkelerde bu eksikliği kimbilir nasıl duyumsamışlardı? Batı ülkelerinden gelenler için bu sesler ne denli değişik ve ilginçse İstanbulular için de o denli doğaldı. İşte, Ahmet Rasim'in "Mahallede Kaybolan Sesler" başlıklı yazısında⁵ satıcıların vurgularına göre kayda geçirdiği bu sesler de Kreiser'in kaleminden kaçmamıştır (s. 50-51).

Sokakları dolduran her kesimden insan mozaığının sesli ve renkli tablosunu, İstanbul kartpostallarına bile yansımış olan şehrin dört ayaklı sakinleri tamamlar. Bunlar 1908 Meşrutiyeti'nden sonra toplanıp Hayırsız Ada'da (*İnsiz Ada*) telef edilmiş İstanbul köpekleridir. Hagop'un içten anlatımı, ayrıntılı tasvirleriyle onları yakından tanıyabilir, bütün mahallelerin tüm sokak ve kaldırımlarına yayılmış olan köpeklerin şehrin günlük hayatındaki yerlerini öğrenebiliriz (51-52).

Ya atlar! Adetâ "yaşayan ölü" olan atlı tramvayın atları! Karaköy-Tepebaşı ya da Sirkeci-Sultanahmet arasındaki yokuşlarda tramvay sürücüsünün kamçı darbelerinin acısıyla adım adım ilerleyebilen atlar da Sadri Sema'nın anılarından şehrin ruh haritasına katılırlar. Ötedenberi var olan pazar kayıkları bir yana bırakılacak olursa, 1869'da işletilmeye başlanan atlı tramvay, İstanbul'daki ilk toplulaşımıcılık girişimi olmuş ve şehrin yaşamına önemli bir yenilik getirmiştir. Yokuş çıkarken atların iki kamçı darbesi arasında duraksamaları, bunu fırsat bilen sokak satıcılarının, satış yapabilmek için tramvaya hücum edişi ilginç görünümlere sahne olurmuş. II. Abdülhamid döneminde tramvayın üst katından Sultan'ın saraylarına (Çırağan, Dolmabahçe) bakma yasağı dolayısıyla yolcuların sarayların önünden geçerken ya gözlerini yummaları ya da başlarını başka tarafa çevirmelerini gerekirmiş (s. 55). Kreiser, Konstantin Krepano Efendi'nin şirketi tarafından işletilen atlı tramvaylar üzerine ilgi çekici bilgiler verir. Başlangıçta dört hatta çalıştırılmış olan bu atlı tramvaylarda da Boğaz vapurlarında olduğu gibi kadın yolcular için belli kurallar konmuştur. 1869'daki kamu hizmeti şartnamesinde kadınlar için ayrı vagonlar konması ya da vagonlarda kadınlar için ayrı bölmeler bulunması şartı yer almıştır. Haremlik-selâmlık ayrımının cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılında kaldırılması, elbette kadınlarla erkeklerin tramvaylarda hemen yanyana oturmaya veya bir arada durmaya başlamasına yol açmamıştır (s. 54-55).

Atlı tramvayda en pahalı bilet ücreti 60 paradır; Kreiser, bu ücretle sade vatandaşın günlük gereksinimleri olan ekmek, zeytin, kömür, su, gazete, kurşunkalem gibi tüketim mallarının fiyatlarının karşılaştırılmasını Ercüment Ekrem Talu'nun kaleminden aktarır (s. 55). Atlı tramvaydan sonra şehrin hayatına giren toplulaşımıcılık aracı, New York ve Londra metrolarından sonra yeryüzünün en eski üçüncü metrosu olan Tünel'dir. 1874'te İstanbul'un hayatına giren Tünel üzerine genel bilgiler veren yazar ayrıca Tünel inşaatının başlamasından önce arsa fiyatlarının yükselmesini önlemek amacıyla arsa

5 Bu yazı *Eşkâl-i Zaman*'da yayınlanmıştır.

alımlarının büyük bir gizlilik içinde yapılmış olduğunu da ekleyerek unutulmuş bir gerçeği ortaya koyar (s. 56). “Hükümetin 1911’de elektrikli tramvay işletilmesine izin vermesi üzerine Boğaz’ın iki yakasında da elektrik santralleri kurulmuştur. Yeni vagonlar, atlı tramvay vagonlarından daha çok yolcu taşıyabilmekteydi. Atlı tramvayın aksine bunların her yerde yolcu bindirip indirmeleri gerekmiyordu, belli durakları vardı. 1966’ da son elektrikli tramvay da Tramvay Müzesi deposunun yolunu tutmuştur. Tramvaysız geçen yirmi yıldan sonra 1989’da pişmanlık duyularak bu etkili ve az masraflı taşımacılık aracına geri dönülmüştür. Tünel’in yukarı girişiyle Taksim meydanı arasında yeniden kurulan *nostalji hattı* İstanbul’un bu eski raylı taşıtları hakkında iyi bir fikir vermektedir. Kadıköy dışında bir depoda kurulmuş olan Tramvay Müzesi bugün sadece itfaiye istasyonu olarak kullanılmakta ise de Tramvay Müzesi’nden arta kalan raylar orada hâlâ görülebilir” (s. 56).

Toplutaşıma araçlarından önce İstanbul’da ulaşım at ve arabayla yapılmaktaydı. Sadece üst tabakaya mensup olanların kendilerine ait atları ve arabaları vardı. Padişahların şehir içinden geçtiklerinde at sırtında olmaları gerekirdi, yoksa onları arabada oturur görmek, halk arasında padişahın hasta olduğu şüphesinin uyanmasına yol açabilirdi (s. 52). Şehir dışındaki mesire yerlerine ise öküz arabalarıyla gidilirdi (s. 53). Şehiriçi ulaşım, ister arabayla olsun, ister toplutaşıma araçlarıyla, her zaman kadınları gündeme getirmiş, onlar için kurallar koymayı gerektirmiştir “1622’de yabancı elçi eşlerinin arabaya binmeye başlaması sadrazamın itirazına yol açmıştır. Müslüman kadınlarının arabayla gezmeye çıktıklarında örtünme kurallarına aldırış etmemeleri üzerine 1751’de araba tutma konusunda yasaklamalar getirilmiştir. 18. yy. ortasında kadınların serbestçe arabaya binip dolaşmasını engellemek için 665 arabadan fazlasına ruhsat verilmeyordu. Araba sürücüleri için sıkı kıyafet kuralları konmuştu. Delikanlıların araba sürücüsü olması yasaktı. Kadınların arabaya binışı sırasında arabacının nerede duracağı bile belirlenmişti (s. 53).

Bu bölümde verilen bilgiler, Kağıthane’de kadınların, erkeklerden ayrı, sıkı bir gözetim altında eğlenişinin anlatıldığı “Sadâbâd bir Osmanlı Trianon’u” başlıklı bölümdeki bilgilerle birleştirildiğinde Osmanlıda kadınlar açısından toplum disiplininin nasıl sağlandığı daha iyi anlaşılacaktır (s. 200)

Sultan Abdülaziz’in padişahlığı (1861-1876) sırasında Avrupa’dan giderek daha fazla sayıda lüks atlı araba ithal edilmeye başlanır. İtalya Kralı, 1869’da padişaha lüks bir araba armağan eder. Topkapı Sarayı’nda arabaların bulunduğu bölüm, Osmanlı sarayının kullandığı görkemli arabaları tanımak için en uygun adrestir. Şehrin bugünkü görünümünü belirleyen taksiler ise trafiğe 1908’de girmeye başlamıştır (s. 54).

“Köprüler” bölümünde İstanbul’u çevresine bağlayan eski köprüler anıldıktan sonra Haliç’in iki yakasını birbirine bağlayacak bir köprünün daha II. Beyazıt döneminde (1481- 1512) İtalyan mimarları tarafından düşünüldüğü, fakat ancak 19.

yy.da II. Mahmud döneminde gerçekleştirilebildiği anlatılır. Bu, Unkapanı ile Azapkapı'yı birleştiren tombazlı bir köprü olmuştur. 1872'de sökülüp ahşap aksama açık artırmayla satılan bu köprü, 1940'ta inşa edilen Atatürk Köprüsü'nün ilk önceli idi" (s. 56).

"Eminönü ile Karaköy arasındaki Galata Köprüsü, Abdülmecid'in annesinin vakfi olarak 1845'te gerçekleştirildi. Haliç'in yukarısındaki öteki köprüden ayırdetmek için buna *Cıv-i cedid* (yeni köprü) deniyordu. (...) Açılıştan sonra ilk üç gün geçiş ücretsizdi, sonra *mürüriye* denilen geçiş ücreti kondu, ücretli geçiş 1930'a kadar sürdü. Başlangıçta geçiş ücreti yayalar için 5 para, hammallar için 10 para, yükü olmayan atlar için 20 para, yüklü arabalar için 200 para idi. 19. yy.dan bir nizamnamede "müruriyeden muaf" olanlar sıralanmıştır. Buna göre hangi rütbede olursa olsun asker kişilerden, yangına koşmakta oldukları takdirde tulumbacılarından ve bunların tulumbalarından geçiş ücreti alınmıyordu. Birçok kişi geçiş ücreti vermeden köprü başında bekleyen biletçiler arasından sıyrılmaya çalıştığından heyecanlı takip sahneleri yaşanmaktaydı. Geçiş hızlandırmak için 1912'de jeton bastırılıp özel kulübelerde satılmaya başlandı. Şu andakinden önceki köprü, dördüncü Galata köprüsüydü. Alman MAN firması tarafından kurulmuş olan bu dördüncü köprünün üzerinden 1912'de ilk olarak tramvayların geçmeye başlamasıyla "eski Stambul" ile şehrin yeni semtlerinin birleşmesi tamamlanmış oldu. Dördüncü köprü, şimdi Haliç'in orta kesiminde Hasköy İskelesi açığına çekilip 'park edilmiş' bulunmaktadır" (s. 57).

Galata Köprüsü, İstanbul panoramasını belirleyen parçalardan biridir. Köprü'nün ve Tünel'in yapıldıkları günden başlayarak şehrin günlük yaşamında çok önemli yerleri olmuştur. Bu iki yapı aynı zamanda İstanbul edebiyatında da özel bir konum kazanmış olan mekânlardır.

Kitabın ikinci ana bölümü olan "Şehir ve ahalisi" bölümünün (s. 34-57) yukarıda alıntılar ve kısaltılmış alıntılarla verdiğim özetlemesinde görüldüğü gibi Divanyolu'nun oluşumundan Tünel ve Köprü'nün şehir hayatına girişine değin geniş bir tarih dönemi, Sokullu Mehmed Paşa'nın konağından Hasan Usta'nın çalışma koşullarına, fırıncı Hagop'tan Sadri Sema'nın anılarına değin toplum katmanlarının dünyası yatay ve dikey olmak üzere iki ana eksenle birleştirilmiştir. Bu birleştirmede, kroniklerden, belgelerden ve edebiyattan yapılmış olan alıntılar, toplumun iç dünyasını yansıtmaya işlevini yerine getirmekte, kılavuzu zenginleştirmektedir.

Kreiser, kitabının *Giriş* bölümüne "Bu kitap, okuyuculara ve İstanbul yolculuğuna çıkmış olanlara bu şehri Osmanlı'nın bakışıyla tanıtmak için çok sayıda Türkçe yazınsal

ve tarihsel kaynağı yararlanmaya açmaktadır” der. Tarihi kaynaklar olarak tarih kitapları, resmi kayıt ve fermanlar, vakfiye ve kitabeler; edebî kaynakları olarak da romanlar, şiirler, denemeler, anılar, gazete yazıları kullanılmıştır. Ele alınan konular için bu kaynaklardan uygun metinler bulmanın kolay, ama bulunanlar arasında seçim yapmanın güç olduğunu belirtir. Şehre ilişkin yüzbinin üzerinde yayınlanmamış belge karşısında ise yapılabilecek tek şeyin susmak olduğunu söyler. Kreiser’in kullandığı kaynakların başında Mustafa Âli, Evliyâ Çelebi, Hüseyin Ayvansarayî ve Osman Nuri Ergin’in eserleri gelir.

Osmanlı dönemi edebiyatı olan divan edebiyatının gerçek hayatı çok sınırlı ölçüde yansıtması, dolayısıyla eski çağların sosyal bağlarıyla fiziksel habitusun yeniden kurulmasında yetersiz olması karşısında yazar, bu boşluğu daha çok tarih kaynaklarından yaptığı alıntılarla gidermiştir. Yazarın, “anlatmayan kaynaklar olarak” nitelendirdiği belgeler ve resmi kayıtlar ise sosyal tarih, topografi ve ekonomi açılarından insan yaşamına ilişkin ayrıntıları dile getirmekte kullanılmıştır. Kılavuzun başlangıcında daha çok tarih kaynaklarından alıntı yapılmasına karşılık Osmanlı’nın modern dönemine geçişte daha çok edebiyattan alıntılara yer verilmiştir. Bu döneme ilişkin olarak alıntılanan yazarlar arasında ilk sırada Ahmed Cevdet, Mehmet Tevfik, Ahmed Râsim gelir. Alıntıların çoğunun Almanca çevirilerini Kreiser kendisi yapmış, kimi kez daha önce J. Hammer-Purgstall, F. Giese, J. H. Mordtmann, T. Menzel, H. Ritter, J. Rypka, R. Kreutel, A. Schimmel gibi doğubilimciler tarafından Almancaya yapılmış olan çevirilere de yer vermiştir. Yazarın belirttiği üzere böylece aynı zamanda bu eski ustaların emekleri değerlendirilmiş olmaktadır.

Çağlar boyu Türk edebiyatının merkezi, kaynağı, ana konusu olagelen İstanbul yalnızca edebiyata dayanarak ne kadar ortaya konabilirdi? Bu dünya şehrine yaklaşabilmek ve okuyucuları yaklaştırabilmek belki ancak tarih ve edebiyatın birleştirilmesiyle mümkündü. Bu gerçeği görmüş olan yazar, uzmanca değerlendirmelerle tarihten edebiyata, edebiyattan tarihe geçişlerle “İstanbul’un belgesel romanını yazmıştır” desek ve bu belgesle “Bir doğu payitahtının modern bir metropole dönüşümü” adını versek yeridir. Ancak bu belgesel şehrin yalnızca yeryüzünün bir köşesini tanıtılmakla kalmıyor, bunun ötesinde geçmişin bugünden geriye bakışla görülebilmesine, kimi kez yeniden değerlendirilebilmesine, değişen ile değişmeyenin ortaya konmasına, değişimlerin toplumun ve bireylerin yaşamına yansımalarına ışık tutuyor. Yazar, tarihe ilişkin bilgileri, alışılmış sıralamaların ötesinde, irdeleme sorularıyla yansıtıyor, bir bilgi yığını değil, Osmanlı İstanbul’unu tanımak

isteyenler için çekici, sürükleyici bir metin oluşturuyor. Örneğin, modern astronominin ancak 19. yy.da girebildiği, Kandilli Rasathanesi'nin 1911 yılında açılabilirdiği İstanbul'da daha önce astronomiyle ilgili hangi girişimler olduğu sorusuyla uğraşılıyor. İlk rasat kuyusunun belgelerden yansıyan tarihçesi, aynı zamanda Osmanlı toplumunda ileri görüşlülükle tutuculuk arasındaki çatışmayı da ortaya koyar: Nasıl Fatih Sultan Mehmed, Semerkantlı ünlü bilgin Ali Kuşçu'yu tatlı sözlerle, bol ihsanlarla İstanbul'a davet etmişse, III. Murad da 1571'de Şamlı Takîeddîn bin Muhammed bin Marûf'u İstanbul'a getirtip müneccimbaşı tayin etmişti. Çünkü 16. yy. sonunda Ali Kuşçu'nun yıldızların belli zamanlardaki yerlerini belirlemek için geliştirdiği *yeni zayıçe* artık eski kalmıştı. Takîeddîn'in *ilm-i nücum* hakkında epeyce eseri vardı, bunlardan birkaçını da kendisini destekleyen şeyhülislâm Hoca Sadeddîn Efendi'ye ithaf etmişti. Müneccimbaşılığa getirilmesinden kısa bir süre sonra Şeyhülislâmın da desteğiyle padişah, Takîeddîn'in bir rasat kuyusu inşa etmesine izin verir. Kuyu 1579'da, tahminen bugünkü Taksim'de, Galata surları dışında kazılır, fakat bir yıl sonra, 1580'de Hoca Sa'deddîn Efendi'nin yerine gelen Şeyhülislâm Ahmed Şemseddîn Kadızâde'nin fetvasıyla kapatılıp tahrip edilir. Bu olay Batı'nın ilk büyük rasathanesinin yapımıyla aşağı yukarı aynı yıllara rastlamıştır. 1579'dan sadece birkaç yıl önce, 1576'da Tyho Brache'nin Danimarka kralı II. Frederick için Uraniborg adasında bir rasathane kurduğunu Takîeddîn'in haber almış olması pek muhtemeldir. Takîeddîn aynı zamanda çağının en iyi optik ve mekanik uzmanlarından biriydi, bu niteliklerinden ötürü de padişah kendisine oldukça yüksek bir tımar bağışlamıştı. Peki, durum böyleyken Takîeddîn'in rasat kuyusu yapılışından kısa bir süre sonra acaba neden kapatılıp tahrip ettirilmişti? Kreiser bu soruyu Türk bilim tarihi açısından hem üzerine varılması gereken hem de düşündürücü bir soru olarak niteledikten sonra şu soruları da sıralar: "Ahmed Şemseddîn Kadızâde'nin bu yapının yerle bir edilmesi için fetva vermesine yol açan neydi? Kendisiyle Hoca Sa'deddîn Efendi arasındaki malûm çekemezlik bu yıktırma için yeterli bir sebep miydi? Yıldızları gözlemlemenin Osmanlı'nın yeryüzündeki pozisyonuna zarar vereceği kanısında mıydı? Yoksa, çok sayıdaki medreselerde yetişmiş olup şimdi zayıçelerinin doğruluğundan şüphelenmek zorunda kalacak olan müneccim ve muvakkitlerin elindeki tekelin tehlikeye düşmesinden mi çekinmişti?" (s. 242-246).⁶ Yazar, bu tür irdelemelerle okuyucuyu, Osmanlı toplumunda hangi iç çatışmalar yaşandığı üzerinde düşünmeye de yöneltmektedir.

⁶ Takîeddîn'in rasat kuyusu hakkında Evliyâ Çelebi Seyahatnamesinde de dolaylı olarak (ve kimi noktalarda yanlış) bilgi verilmiştir. Evliyâ, ulemanın meşveret edip "Bu rasat hangi diyarda bina

Kitapta kimi kavramlara ilişkin yaygın yanlışlar düzeltilmiştir. Örneğin *harem* (Alm. Harem) yalnızca kadınlarının yaşadığı yer demek değildir, saray veya konakta özel hayata tahsis edilmiş olan bölümdür (s. 42); *imâret* ‘aşevi’ (Alm. Armenküche) anlamına gelmez, külliye mensupları için yemek pişirilen yer (Alm. Küchentrakte) demektir (s. 142).

Kimi yer, bina, eser, kuruluş adları ve kimi terimler Almancaya çevrilmiş ya da bunlar hakkında uzmanca açıklamalar verilmiştir: *Gülhâne* ‘Rosenhaus’ 107, *Sadâbâd* ‘Haus der Glückseligkeit’ 198, *Sünbül Efendi* ‘Monsieur Hyazinthe’ 211, *Zincirli Servi* ‘Zypresse mit der Kette’ 212, *Çifte Sultanlar* ‘Beide Prinzessinnen’ 212, *Çulluk* ‘Schneepfe’ 268, *Şirket-i Hayriyye* ‘Glückbringende Gesellschaft’ 311 veya *karakol*’un ‘schwarzer Arm’ (kara kol) demek olmayıp Moğolca ‘keşif kolu’ anlamına gelen bir terim olduğu, 261, *falaka* ‘Bastonade-Instrument’ ve falaka cezasının uygulanışıyla ilgili açıklamalar 234 vb.

Kimsenin dikkatini çekmeyen bir noktadan hareket edilip önemli ve aydınlatıcı bilgiye ya da turistik açıdan ilgi odağı olan bir noktadan onun arkasındaki tarihe gidilir: Örneğin, İstanbul’un turistik panoramasında yer almayan Koca Mustafa Paşa külliyesinden Yusuf Sinan Efendi’nin tekkesi olan Şeyh Sünbül Efendi tekkesine, dolayısıyla Sünbülüye ve Halvetiye tarikatlarının tanıtılmasına geçilir. Burada yazar, Koca Mustafa Paşa’yı Ayvansarayî’den bir alıntıyla tanıtırken bu hikâyede Cem Sultan’ın öldürülmesine ilişkin olarak verilen yanlış bilgileri de düzeltir (s. 209-210).

İstanbul şekerleme ve lokumlarının öteden beri ünlü ismi Ali Muhiddin Hacı Bekir’in, Eminönü yakınlarında, Bahçekapı’daki dükkanı şehrin turistik açıdan ilgi çeken noktalarından biridir. Ama bu dükkânın üst katında bulunan, şimdi İstanbul Borsası yönetim kurulunun toplantı salonu olarak kullanılan mekânın I. Abdülhamid vakfı olan bir medresenin kütüphanesi olduğunu bilenler pek çok değildir (s. 242).

Osmanlı toplum yapısının ayrılmaz bir parçası olan tarikatlar tanıtılırken dervişlik felsefesini yansıtmak için dervişlerin giydiği *tâc* denen başlığın neden böyle adlandırıldığı Kâdiriye tarikatı şeyhlerinden Abdülkâdir Sırrî’nin yorumuyla verilmiştir: Buna göre birinci harf (*tê*) *tamâm* kelimesine işaret eder, erginliği gösterir, ikinci harf (*eliş*) düz bir çizgiden ibaret biçimiyle doğruluk anlamına gelir, üçüncü harf (*cîm*) ise *cemâl*’i yani tanrısal güzelliği ifade eder. Bu demektir ki, başında *tâc* taşıyan derviş, (mistik) yolu dosdoğru yürümeli, bu yolda mükemmelleşerek Tanrı’nın güzelliğine, iyiliğine nail olmalıdır, öyleyse her zaman yumuşak huylu olmalı, öfkelenmemelidir (s. 208).

Bir toplumdaki değer yargıları deyimlere de yansır. Dolayısıyla eğitim sistemi anlatılırken okula başlama anılarının baş deyimini olan “Eti senin kemiği benim” (Sein Fleisch gehört dir, seine Knochen mir) deyimine de yer verilmiştir. Kreiser, bunu

olunursa ol şehre düşman müstevli olması mukarrerdir” sonucuna vardıklarını yazar; bkz. Robert Dankoff “Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliyâ Çelebi ve Filoloji” *Evliyâ Çelebi ve Seyahatname*, yayımlayanlar: N. Tezcan – K. Atlansoy, Gazimağosa 2002. s. 99-118; rasat kuyusu için bkz. orada s. 99-100.

dayak için verilmiş bir ruhsat olarak görmez, çocuğun eğitiminde öğretmenle anne-babalar arasında sorumluluğun paylaşılmasını yansıtan bir söz olarak açıklar (232). Böyle olmakla birlikte Ahmet Rasim'in ünlü *Falaka*'sından bir alıntı yapmamış olsaydı, edebiyat açısından bir eksiklik olurdu (s. 234).

Eserde adı geçen ve eserlerinden alıntı yapılan yazarların sayısı 80'den fazladır. Bireyi, toplumu, olayları ve mekânları yansıtmadaki sınırlılıklarına rağmen eserde divan şairlerinden önemli bir kısmıyla da karşılaşırız (Necâî, Mesîhî, Bâkî, Nâbî, Nedîm, Şeyh Gâlib, Lâmi'î, Bosnalı Sâbit, Nevizâde Atâî, Figânî, Osmânzâde Tâ'ib, Seyyid Vehbî, Enderunlu Fâzıl, Enderunlu Vâsîf); bunların yanında Süleymân Çelebi, Yûnus Emre, Yazıcıoğlu, İbrâhîm Hakkî gibi halka yakın yazarlardan alıntılara da yer verilmiştir. İlk gruptakiler, 15-18. yy.lar arasında düşünce ve duygu dünyasını ya da padişah, şehzade ölümleri gibi olayların edebiyattaki yansımalarını göstermek amacıyla, ikinci gruptakiler ise hayattan ve değer yargılarından çizgiler sunma amacıyla alıntılanmıştır. 19. yy.a kadar Osmanlı döneminin anlatımında edebiyatla birlikte kroniklerden ve belgelerden de yararlanılmıştır. Gerçek hayatın, günlük yaşamın yansıtılmasında edebiyata göre daha gerçekçi bir anlatım içeren kaynakların başında Âşıkpaşazâde, Mustafa Âlî, Na'imâ, Peçevî, Râşid, Selanikî, Karaçelebizâde, Hüseyin Ayvânsarâyî, Kâtib Çelebi, Koçu Bey'in eserleri gelmektedir. 10 ciltlik muazzam eserinin ilk cildini İstanbul'a ayırmış olan Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatname'si* en çok alıntı yapılmış eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alıntılanan yazarlar yelpazesinde 19. yy.dan Şinâsî, Muallim Nâcî, Ali Suâvî, 19. yy. sonuyla 20. yy. başında yaşamış olanlardan Ahmed Midhat, Tevfik Fikret, Süleymân Nazîf, Ziyâ Gökâlp, Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, Hâlide Edîb, Ahmed Hikmet, Yakub Kadrî, Hüseyin Cahit Yalçın, Mehmed Emin Yurdakul, Mahmud Yesârî, Nazım Hikmet gibi şair ve yazarlar yanında İstanbul'u gündelik toplumsal olaylardan yansıtan Ahmed Râsim, Ahmed Rızâ, Refî Cevâd Ulunay gibi gazete yazarları, Osmanlı'nın son dönemini geleneğin içinden yetişip süregelen ve değişene tanık olmuş, bunları bir belgesel gibi yazmış olan Mehmet Tevfik, Ahmed Refik Altınay gibi yazarlar da bulunmaktadır. Hagop Mıntzuru Denizciyan ve Evangelinos Misailides'ten alıntılarda azınlık yazarları temsil edilirken sona eren hanedanın mensuplarından Ayşe Osmanoğlu'nun anılarından da alıntılar yapılmıştır.

Türk edebiyatının 19. yy.da geçirdiği değişim, toplum hayatının edebiyat aracılığıyla yansıtılmasına daha çok olanak sağlamıştır. Bu gerçeğin Kreiser'in kitabına da yansıdığını gözlemleyebiliriz: Önceki yüzyıllar için tarih ve kroniklerden yapılan alıntılarının yerini giderek edebiyat metinleri almıştır.

En tanınmış yazarlardan en az tanınmış yazarlara, onların en çok bilinen eserlerinden en az bilinen eserlerine kadar geniş bir yelpazede İstanbul'un tarihsel değişimine tanıklık edecek metinler seçilmiştir. Türk okuyucusunun bile pek az tanıdığı kimi yazarlardan

İstanbul'u yansıtan özgün parçalar alınarak tarihin hizmetinde bir edebiyat seçkisi oluşturulmuştur. Edebiyattan alıntılar kimi kez şehrin bir mekânının tasvirine yarar, kimi kez bir olayın İstanbul halkının ruhunda nasıl yansıdığını, toplumda ne gibi yankılar yarattığını anlatır. Beri yandan bu alıntılar Türk toplumunun edebiyat zevkinin tanıtılmasına da hizmet eder. İstanbul hamamları anlatılırken hamamın Osmanlı edebiyatındaki yerinin bir *hammâmiye*'den verilmesi (s. 64), Lâle devrinin sembolü *Sadâbâd*'ın Paris'teki *Trianon* köşküyle karşılaştırılarak tanıtılmasında Nedîm'in *Gidelim serv-i revânım yürü Sadâbâda* nakaratlı şarkısına yer verilmesi (s. 198-199), Bâkî'nin Kanûnî mersiyesinden, Kanûnî'nin 1560'ta Haliç'te şarap yüklü gemileri yaktırarak şarap yasağı getirmesine yazdığı gazelden (s. 264), Nevîzâde'nin Gencosman mersiyesinden (s. 74) alıntılar yapılması gibi.

19. yy.daki modernleşme sürecinde devlet, toplum ve edebiyat büyük bir değişim yaşar. Bu süreçte edebiyat, hem devlet ve toplumun yapısındaki değişimi, hem de kendi değişimini yansıtır. Örneğin bu yüzyılda doğa bilimlerinin yaygınlaşması sonucu depremi Tanrı'nın gazabı olarak gören ve gösteren eski *ulemâ* giderek sesini kesmek zorunda kalmıştır. Ama şairlerin tekrar tekrar yaşanan deprem felaketi karşısında sorunları dile getirmesini engellemek mümkün değildir. Kreiser, İstanbul'daki doğal afetleri anlatırken Tevfik Fikret'in 1894 depreminden etkilenerek yazdığı:

*Bir ihtilac (sarsıntı) ile çarpındı, kırdı, yıktı...
ve korku yüzleri soldurdu; evler, aileler*

.....

Beşer (insan) bu sadme-i meş'uma (uğursuz çarpmaya) böyle uğrar da

Biraz tenebbüh eder (gafletten uyanır).

Biraz tenebbüh için bin belâ... ne ders-i haşin (katı, acımasız ders)

dizeleriyle başlayan "Zelzele" şiirini alıntılar (s. 151-152).

Yazarın İstanbul'u tanıtmada tarih-edebiyat ilişkisinden ustalıkla yararlanmasına iki örnek daha vermek istiyorum: Toplumun geleneksel eğlenceleri *karagöz* (s. 273) ve *kanto*'nun (s. 274) tanıtılmasından sonra Halid Ziyâ'nın *kanto* hakkındaki alaylı değerlendirmesiyle bu eğlencenin entelektüel kesimdeki algılanışı sergilenir (s. 275). Toplum yaşamında ve edebiyatta batılılaşmanın ilk ürünlerinden sayılan *Şair Evlenmesi* ile aydınların geleneksel toplum yaşamına yönelik eleştirileri yansıtılmıştır (s. 275-276).

Geleneksel yaşamın aynası olan kahvehanelerdeki günlük hayatın tipik görünümü Mehmed Tevfik'in kaleminden aktarılırken (s. 269), geleneksel içki rakıyı içme âdâbı ve ölçüsü Ahmed Râsim'in değerlendirmeleriyle "Rakı Nasıl İçilmelidir?" başlıklı yazısından⁷ yansıtılır (s. 265-266). Toplumun modernleşme sürecinde geleneksel

⁷ Bkz. (Nuri Erten tarafından sadeleştirilerek yayına hazırlanmış olan) Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, İstanbul 1983, s. 171-186.

yaşamla batılılaşma ölçüleri arasında yaşadığı çelişkiler ise Ahmed Hikmet'in 16 Mart 1316'da (1900) *Servet-i Fünûn* dergisinde yayınlanan "Yeğenim" başlıklı yazısıyla somutlaştırılır (s. 284). 20. yy. başında din ve kültür kurumlarının çözülüşü Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanından bir alıntıyla verilir: "Bir Bektaşî tekkesinde mumlar nasıl söndürülür?" (s. 213-214). Rakı, şarap, kahve ve tütün kullanımının kısa tarihçesini Cibali Tütün Fabrikası'nın kuruluşu izler. Bu fabrika Mahmûd Yesârî'nin, 20. yy. başında (1927) toplumdaki yeni ekonomik dengelerin ve yaşam koşullarının değişimiyle ortaya çıkan işçi kesimin sorunlarını, onların küçük dünyalarını Anadolu-İstanbul çelişkilerini işleyen *Çulluk* romanında Murat'la Münevver'in aşkına sahne olmuştur (s. 268). İttihat ve Terakki karşıtı olan Ulunay'ın 1913'te tanık olduğu işkence sahneleri (s. 262-263) toplumun bir başka yüzünü ortaya koyarken, Ankara'nın başkent oluşu karşısında Süleyman Nazif'in tutucu milliyetçiliği, 1915'te *Harp Mecmuası*'nın 4. sayısında yayınlanan "İstanbul Bizim Ebedi Payitahtımız" başlıklı yazısıyla (s. 291), Kurtuluş Savaşı günlerine ulaşan İstanbul, Nazım Hikmet'in kaleminden *Kuvâyi Milliye Destanı*'daki "Yıl yine 1919 ve İstanbul'un hali" bölümünde yer alan

"Biz ki İstanbul şehriyiz, Seferberliği görmüşüz"
dizesiyle (s. 290) yansıtılır.

1924'te İstanbul'un ulaştığı konum, Ahmet Rasim'in izlenimlerinden "Batı kültürüyle doğu kültürü birbirine karışmıştı" sözüyle somutlaştırılır. Bu konum, 1453'ten 1923'lere gelen İstanbul'un doğu-batı arasında kültür köprüsü oluşunun kaçınılmaz sonucudur.

İstanbul üzerine çok zengin ve özgün bilgiler içeren bu eser, İstanbul'u tanımak, öğrenmek, belki yeniden tanımak, yeniden öğrenmek isteyen herkes için çok yüksek düzeyde bir İstanbul belgeselidir. Türkçeye çevrilmesi büyük bir kazanç olacaktır.